

ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ТЕКСТОУТВОРЕННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ЕКСПРЕСИВНОЮ АЛАЛІЄЮ

FORMATION OF TEXT FORMATION SKILLS IN OLDER PRESCHOOL CHILDREN WITH EXPRESSIVE ALALY

У статті представлено аналіз наукових теорій щодо механізму виникнення алалії і шляхів її корекції. Запропонована методика формування навичок текстоутворення у дітей старшого дошкільного віку з експресивною алалією, заснована на вивченні механізмів текстоутворення з психолінгвістичних позицій, за якими текст сприймається як складний процес породження зв'язного розгорнутого висловлювання, вираженого системою предикатів. Методами роботи виступили завдання: з навчання переказу, розповіді за картинками, опис предметів, розповіді з елементами творчості. Пропонована методика передбачала формування: навичок текстоутворення у процесі подолання порушень мовних (синтаксичних) операцій, з урахуванням полімодальності мовної системи, цілісності її структури. Результати експерименту підтвердили припущення про те, що існує значний розрив між можливістю дітей з експресивною алалією встановлювати правильну послідовність подій у невербальній формі та виражати цю послідовність у вербальній формі. Встановлено, що їх тексти можуть бути різними за рівнем розгорнутості, як тексти виражені одним словом, так і досить розгорнуті синтаксично структуровані тексти. Саме ці типи текстів відзначають ранній онтогенез текстоутворення в нормі. Цей факт дозволяє говорити як про темпову затримку, так і про своєрідність формування навичок текстоутворення у дітей з експресивною алалією. Доведено, що інтонаційний рівень порушень і знаходиться в явній диспропорції з вираженими порушеннями мовного вербального рівня. Діти використовують міміко-жестикуляторну мову як компенсації недоліків звукового кодифікованого мовлення. Також відзначається активна і доречна жестикуляція. Все це свідчить про те, що при експресивній алалії порушується тільки кодифікована форма мовлення, при відносній збереженості інших форм комунікації. В результаті корекційного впливу суттєво скоротився розрив між можливістю дітей з експресивною алалією встановлювати послідовність подій у невербальній формі та виражати цю послідовність у формі звукового кодифікованого мовлення, також збільшилася кількість розгорнутих текстів.

Ключові слова: експресивна алалія, зв'язне мовлення, текстоутворення, психолінгві-

стика, інтонація, звукове кодифіковане мовлення.

The article presents an analysis of scientific theories of the mechanism of occurrence of alalia and ways of its correction. A method for the formation of text formation skills in children of senior preschool age with expressive alalia is proposed, based on the study of the mechanisms of text formation from psycholinguistic positions, according to which the text is considered as a complex process of generating a coherent extended statement expressed by a system of predicates. The following tasks were used in the work: to teach retelling, storytelling from pictures, descriptions of objects, stories with elements of creativity. The proposed methodology provided for the formation of: text formation skills in the process of overcoming violations of speech (syntactic) operations, taking into account the polymodality of the speech system, the integrity of its structure. The results of the experiment confirmed the assumption that there is a significant gap between the ability of children with expressive alalia to establish the correct sequence of events in non-verbal form and express this sequence in verbal form. It has been established that their texts can be different in terms of the level of development, both texts expressed in one word, and sufficiently expanded syntactically structured texts. It is these types of texts that mark the early ontogenesis of text formation in the norm. This fact allows us to speak about both the tempo delay and the originality of the formation of text formation skills in children with expressive alalia. It is proved that the intonational level of text formation is not subject to any violations and is in clear disproportion with pronounced violations of the speech verbal level. Children use mimic-gestural language as a compensation for the shortcomings of sound codified speech. Active and appropriate gestures are also noted. All this indicates that only the codified form of speech is violated in expressive alalia, while other forms of communication are relatively preserved. As a result of the corrective influence, the gap between the ability of children with expressive alalia to establish a sequence of events in a non-verbal form and express this sequence in the form of sound codified speech has significantly decreased, and the number of extended texts has also increased.

Key words: expressive alalia, coherent speech, text formation, psycholinguistics, intonation, sound codified speech.

УДК 376.3:616.22
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/56.1.24>

Тубичко Ю.О.,
ст. викладач кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології
Державного закладу
«Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Дефекти мовлення різного ґенезу набули широкого розповсюдження в сучасному суспільстві, за даними обстежень проведених у Європейських країнах майже у 10% дітей 4-6 років наявні порушення мовлення різного ступеня вираженості, подібна ж ситуація спостерігається і в Україні. Серед цих патологій відзначається складне порушення мовлення, яке практично позбавляє дитину

здатності говорити – це експресивна алалія (від грець. а – немає, lalia – мова, лат. – expressio – зовнішнє, вираження), – воно виникає в результаті органічного ураження мовленнєвих зон кори головного мозку (центр Брока та ін. зони) і потребує своєчасної корекції і лікування, як логопедичними так і медичними засобами. Сучасна клініко-педагогічна класифікація порушень мовлення відносить алалію до групи порушень внутрішнього або

структурно-семантичного оформлення висловлення (Р. Левіна) [6, с. 45]. Психолого-педагогічна класифікація наголошує на тому, що це, в першу чергу, порушення засобів спілкування, і співвідносить алалію з загальним недорозвиненням мовлення (ЗНМ) або, в більш легких випадках, фонетико-фонематичним недорозвиненням мовлення (ФФНМ) [8, с. 110].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Форми алалії: експресивна (моторна) і сенсорна, причини порушення, психолінгвістичні механізми мовленнєвої діяльності та супутні розлади вже багато десятиліть є предметом наукового пошуку логопедів, психологів, дефектологів та педагогів. Першими описали експресивну алалію А. Куссмауль та Р. Коен, їхній підхід був суто симптоматичним, без врахування внутрішніх особливостей механізмів мовленнєвого розвитку, тобто основною ознакою була моторна (експресивна) недостатність [7, с. 47].

Пізніше учені (М. Богданов-Березовський, Г. Гуцман, М. Зеєман, В. Ковшиков, Р. Левіна, О. Мастюкова, А. Салей, Н. Січкачук, Є. Соботович, В. Тищенко, М. Трауготт, М. Хватецев та ін.) вивчали механізми виникнення і прояв симптомів. Учені Р. Коен, М. Зеєман, Р. Лухзінгер, А. Салей наголошували на провідній ролі спадковості в етіології експресивної алалії, зокрема уповільненому дозріванні окремих коркових структур головного мозку і асоціативних волокон [7, с. 48]. А. Лібман вважав, що виникнення алалії є наслідком інтелектуальної недостатності [11, с. 62], хоча більш пізні дослідження (Ю. Коломієць, Ю. Рибцун, А. Тарасюк, Л. Трофименко) довели, що це не причина, а супутній розлад. В. Ковшиков, М. Бері, М. Ейдінова причинами експресивної алалії вважали постнатальні черепно-мозкові травми і асфіксії новонароджених [4, с. 110–111; 7, с. 48].

Р. Левіна і Н. Нікашена розробили теорію «мовнорухових порушень», засновану на розладах взаємодії слухового і мовнорухового (кінестетичного) аналізаторів, що ускладнює, а в окремих випадках унеможлиблює, оволодіння звуковим складом слова і перешкоджає акумулюванню словникового запасу [6, с. 52–53]. Вчені (Р. Бєлова-Давід, В. Орфінська, Н. Трауготт, Є. Соботович та ін.) вважали апраксію (недостатність артикуляційної моторики) однією з причин алалії, їхні методики були спрямовані саме на корекцію симптомів апраксії, що, на думку учених, мало зменшити (усунути) прояви алалії [9, с. 98–100; с. 7, с. 124].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасні дослідження (С. Заплатна, К. Зелінська-Любченко, Ю. Коломієць, А. Тарасюк, М. Шеремет та ін.) спираючись на результати попередніх розвідок, до причин виникнення експресивної алалії відносять: спадкові

фактори, недорозвинення мовних зон головного мозку, пренатальні і неонатальні шкідливі впливи (віруси, бактерії, хімічні речовини, побічні ефекти прийому лікарських препаратів, травми під час ускладнених пологів тощо), тобто причинами виступають ряд чинників, а не один шкідливий вплив в пренатальному і неонатальному періодах розвитку. У дітей з експресивною алалією збережено розуміння мовлення, але втрачено чи суттєво порушено усне висловлювання і вираження, тобто ушкоджено розмовне мовлення і формування алгоритмів використання граматичної та синтаксичної систем мови.

Проте, не зважаючи на численні дослідження мовленнєвої діяльності, механізми алалії недостатньо вивчені і недостатньо диференційовані методи її корекції, оскільки вони здебільшого ґрунтуються на симптоматичному підході. Так, при дослідженні текстотворення у дітей з експресивною алалією деякі автори пропонують послідовний шлях інтуїтивного засвоєння зразків зв'язного мовлення шляхом навчання відповідям на запитання, опису, розповіді за серією сюжетних картинок, переказу художніх текстів і потім перехід до самостійного мовлення, але ці дослідження не спираються на психолінгвістичні наукові данні і не мають чітко розроблених алгоритмів корекційного впливу. Все це й визначило тему даного дослідження, оскільки, на нашу думку, найбільш перспективним є вивчення механізмів текстотворення з психолінгвістичних позицій, з яких текст сприймається як складний процес породження зв'язного розгорнутого висловлювання, вираженого системою предикатів.

Мета статті – теоретично обґрунтувати та проаналізувати результати впровадження методики формування навичок текстотворення у дітей старшого дошкільного віку з експресивною алалією.

Виклад основного матеріалу. Експресивна алалія – це системне недорозвинення експресивного мовлення центрального органічного характеру, що зумовлюється несформованістю операцій мовлення відповідно до породження мовленнєвого акту (висловлювання) при наявності збережених смислових і сенсомоторних операцій [3, с. 34]. При цій формі алалії страждають всі складові експресивного мовлення: фонетичний, фонематичний і лексико-граматичний, відбуваються численні звукозаміни, пропуски звуків, складів, їх уподібнення та переставлення. Так виникає значна розбіжність між розумінням значення слів і обсягом пасивного словникового запасу і активним словником. Це призводить до одноманітності мовлення і бідності вживаної лексики. Також відзначається певна загальмованість і розгубленість мовця, труднощі у розвитку фразового мовлення і текстотворенні [10, с. 325].

Порушення текстоутворення займають чільне місце у синдромі експресивної алалії та не дозволяють цій категорії дітей повною мірою здійснювати процес комунікації. Несформованість зв'язного мовлення, як зазначає Б. Гріншпун пов'язана з порушенням реалізації мовлення внутрішнього плану у зовнішнє мовлення. З розвитком мовленнєвих можливостей монологічне висловлювання стає більш розгорнутим і правильно побудованим, з'являються більш складні речення за допомогою різних видів зв'язку. Діалогічне мовлення також поступово розвивається від однослівних відповідей або немовних (жест, вигук) до фразового мовлення [1, с. 45–51].

Р. Левіна причинами несформованості навичок текстоутворення вважає: порушення внутрішніх психічних механізмів, зорового сприйняття, неможливості мовлення «про себе». Ці аргументи не є досить переконливими, оскільки мова як система має відносну самостійність. Не можна механічно встановлювати причинно-наслідковий зв'язок між мовленнєвими та немовленнєвими психічними процесами, які у дітей з «чистою» алалією порушені не в такій мірі, як при розумовій відсталості [6, с. 94].

В роботах присвячених особливостям текстоутворення, побудованих на експериментальних даних (Л. Давидович, Л. Спірова, Р. Гедрене, В. Глухов) автори висловлюють лише припущення про механізми порушення зв'язного мовлення, дослідження ж фактично зводяться до перерахунку мовленнєвої симптоматики [7, с. 98].

Більшість авторів, висловлюючи припущення про механізми порушень текстоутворення у дітей з експресивною алалією, не підкріплює їх експериментальними дослідженнями. Так, Р. Левіна наголошує на необхідності роботи з розвитку зв'язного мовлення за всіх форм алалії, особливого значення надаючи формуванню умінь відтворювати у пам'яті подробиці баченого [6, с. 65–67]. На жаль, при цьому не враховуються мовленнєві механізми, переважно, авторка спиралась на психологічні механізми. С. Заплатна, Ю. Коломієць, рекомендують формувати потребу в активній мовленнєвій діяльності, починаючи роботу з розгорнутої відповіді на питання логопеда з наступним переходом до опису простих предметів, а від нього – до розповіді за картинкою з динамічним сюжетом. Першочерговим завданням, на думку авторів, є створення основи наступної логопедичної роботи: розвиток у дітей пізнавальної діяльності, виховання в них імпресивного мовлення, формування потреби до мовленнєвого спілкування тощо. Ці рекомендації доречні, але вони спрямовані лише на усунення певних немовленнєвих симптомів, а не на формування мовленнєвого аспекту текстоутворення [2, с. 40; 5, с. 122].

Отже, аналіз актуальних методик подолання порушення текстоутворення дає підстави висловити такі судження: більшість методик спрямовано

на подолання окремих симптомів, а не на формування механізму текстоутворення в цілому; не враховується, що мовлення – складно організований процес, який включає комплекс взаємозалежних операцій (семантичних, синтаксичних, лексичних, морфологічних, фонематичних і фонетичних), і тому його не можна зводити до окремих компонентів; не враховуються такі компенсаторні можливості дітей з алалією, як невербальні засоби комунікації: інтонація, міміко-жестикуляторне мовлення, звуконаслідування, «звукові жести».

Враховуючи означене, ми започаткували експериментальне дослідження з формування навичок текстоутворення у дітей дошкільного віку з експресивною алалією. Логопедична робота будувалася з урахуванням авторських уявлень про механізми порушень зв'язного мовлення, більшість методик спрямовано на подолання окремих симптомів порушення, а не на формування процесу текстоутворення загалом.

Експеримент тривав протягом одного року. Його було організовано в ігровій формі, з використанням серій сюжетних картинок (серії по 2, 3 і 4 картинки), текстів оповідань і казок придатних для розігрування діалогів. Сюжети картинок добирались близькі і зрозумілі дітям, але вони різнилися за складністю, як щодо логіки сприйняття, так і щодо використовуваної лексики, картинка демонструвалися дітям спочатку в правильному порядку, поступово, з метою ускладнення завдання, діти мали самі скласти розповідь, визначаючи хронологію зображених подій. Експериментальну групу (ЕГ) склали 30 дітей з експресивною алалією, 5–6 років, логопедичних груп дошкільних освітніх закладів №228, 193 м. Одеси. Контрольну (КГ) – 30 дітей того ж віку з нормальним розвитком мовлення, ЗДО 174 м. Одеси.

Корекційна робота була спрямована на розвиток у дітей з алалією закономірностей функціонування мовлення, всіх його підсистем і, насамперед, синтаксичної. Враховувалися принципи: 1) онтогенетичний (закономірності засвоєння мовлення у нормальному онтогенезі), але не як копіювання послідовно засвоюваних дітьми мовних одиниць та правил їх функціонування, а як дотримання основних закономірностей формування мовлення, якими детермінується розвиток мовної системи загалом; 2) диференційованого підходу залежно від рівня розвитку зв'язного мовлення, завдання передбачали поступовий перехід від формування репродуктивних форм мовлення (з опорою на мовленнєвий зразок) – до самостійного; від висловлювання з опорою на наочність – до висловлювань за власним задумом.

Проводились такі види занять: з навчання переказу, розповіді за картинками, опису предметів, розповіді з елементами творчості. Велика увага приділялася підготовчій роботі з метою формування у дітей лексичного та граматичного

базисів зв'язного мовлення, розвитку та закріплення навичок побудови речень різної структури, активізації низки психічних процесів. Основне місце в логопедичній роботі відводилось тексту, спочатку тексту у формі діалогу, а пізніше – монологу. Логопедична робота з перших же занять була спрямована на формування не ізольованих мовних одиниць, а на формування мовлення як цілісної системи при домінуванні синтаксису тексту. На кожному етапі навчання фіксувалася динаміка формування навичок текстоутворення, де були відображені синтаксичні структури, що використовувалися дітьми, форми зв'язку, кількість слів, характер використання звукового кодифікованого та некодифікованого мовлення.

Основними характеристиками роботи виступили наступні умови: формування навичок текстоутворення було включено у процес подолання порушень мовних операцій та, насамперед, синтаксичних; навички породження текстів формувалися у найважливіших ситуаціях, у яких діти реалізовували свої потреби; навичкам текстоутворення навчали з огляду на те, що мова – це полімодальна система, цілісна структура. Тому текст формували не лише з використанням кодифікованого вербального мовлення, але й з урахуванням некодифікованого звукового та кінетичного мовлення.

Програма навчання навичкам текстоутворення складалася з трьох етапів: 1. Підготовчий – формування у дітей ЕГ вміння встановлювати послідовність подій у позамовному плані. На цьому етапі використовувалися всі збережені форми мовлення. Формування попередніх, орієнтовних умінь щодо виявлення істотних ознак тексту та вміння правильно встановлювати послідовність подій у немовному плані. 2. Мовний етап – відбувалось встановлення послідовності предикатів у вербальній формі; до корекційної роботи включалися всі збережені форми мовлення; пропонувалися різні графічні схеми; використовувалися як позамовні засоби, так й мовні; відпрацьовувалися прості нерозповсюджені речення. 3. Етап текстоутворення – формування розгорнутих текстів з урахуванням навичок, які діти придбали на попередніх етапах, велася робота з поширення текстів, що складаються з ланцюжка предикатів, привнесення до них творчого компонента, відпрацювання семантичної валентності. Розширення мовних можливостей дітей дозволило моделювати ситуації їхньої реалізації.

По завершенні формувального етапу експерименту був проведений контрольний етап дослідження (аналогічний констатувальному), яке довело ефективність впровадженої методики і виявило позитивну динаміку формування навичок породження текстів у дітей з експресивною алалією. Узагальнені дані за напрямками роботи: 1) встановлення послідовності подій

в позамовному плані; 2) кодифіковане встановлення подій; 3) створення текстів за серією картинок; 4) діалогічне мовлення; 5) переказ творів представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Порівняльні результати за напрямками логопедичної роботи (у%)

Етап	Групи	Напрями логопедичного впливу				
		1	2	3	4	5
Констатувальний	ЕГ	60	20	20	30	10
	КГ	87	90	87	90	87
Порівняльний	ЕГ	84	46	50	60	30
	КГ	90	90	94	94	94

Так, якщо до проведення експерименту правильно встановити послідовність подій змогли 60% дітей, які страждають на алалію, то після корекційного впливу таких дітей було 84% (що близько до показників дітей з нормальним розвитком мовлення). Зменшився розрив між можливістю дітей з експресивною алалією встановлювати послідовність подій у невербальній формі та виражати цю послідовність у формі звукового кодифікованого мовлення (було 20%, а стало – 46%). Кількість дітей ЕГ, які створили тексти, наближені до норми, суттєво зросла (на 30%), водночас зменшилося число дітей, які створювали оповідання з невисоким ступенем сформованості навичок текстоутворення (на 20%), більшість тестів характеризувались підвищенням рівня сформованості структурної основи та використанням різноманітних засобів зв'язку. Навички діалогічного мовлення теж значно покращилися на констатувальному – 30%, а на порівняльному – 60% дітей ЕГ. Найскладнішим завданням виявився переказ творів, з ним після експерименту упоралось 30% дітей за алалією, до цього було – 10%. В КГ стабільно високі показники виконання завдань за всіма напрямками, позитивні зміни зумовлені мовленнєвим онтогенетичним розвитком і опануванням дітьми програмою ЗДО протягом року. Можна стверджувати, що діти ЕГ значно покращили вміння використовувати різні види міжфразового зв'язку і, відповідно, синтаксичні операції. Таким чином, результати контрольного етапу експерименту підтвердили ефективність запропонованої корекційно-логопедичної роботи щодо формування навичок текстоутворення у дітей з експресивною алалією.

Висновки. Результати експерименту підтвердили отримані раніше дані про те, що механізм порушення текстоутворення у дітей з алалією не перебуває у причинно-наслідковій залежності від здатності встановлювати послідовність подій у немовній діяльності. Таким чином, підтвердилося припущення про те, що існує значний розрив між можливістю дітей з експресивною алалією

встановлювати правильну послідовність подій у невербальній формі та виражати цю послідовність у вербальній формі.

Встановлено, що тексти дітей з алалією можуть бути різними за рівнем розгорнутості; це, як тексти виражені одним словом, так і досить розгорнуті синтаксично структуровані тексти (окремі слова, жести це – тексти). Саме ці типи текстів відзначають ранній онтогенез текстоутворення в нормі. Цей факт дозволяє говорити як про темпову затримку, так і про своєрідність формування навичок текстоутворення у дітей з алалією. Доведено, що інтонаційний рівень текстоутворення не схильний до будь-яких порушень і знаходиться в явній диспропорції з вираженими порушеннями мовного вербального рівня. Діти використовують міміко-жестикуляторну мову як компенсації недоліків звукового кодифікованого мовлення. Також відзначається активна і доречна жестикуляція. Все це свідчить про те, що при експресивній алалії порушується тільки кодифікована форма мовлення, при відносній збереженості інших форм комунікації. В результаті корекційного впливу суттєво скоротився розрив між можливістю дітей з експресивною алалією встановлювати послідовність подій у невербальній формі та виражати цю послідовність у формі звукового кодифікованого мовлення і збільшилася кількість розгорнутих текстів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Гріншпун Б. Логопедична робота на початкових етапах формування мовлення при моторній алалії. *Спеціальна освіта*. 2017. № 364. С. 45–51.
2. Заплатна С. М. Подолання порушень складової структури слова у дітей із моторною алалією. *Дошкільна освіта*. 2005. № 2. С. 39–50.
3. Зелінська-Любченко К. О. Мовленнєва діяльність дошкільників із моторною алалією. *Збірник наукових праць «Актуальні питання корекційної освіти» (педагогічні науки)*. 2016. Вип. № 8. С. 34–46.
4. Ковшиков В. О. Експресивна алалія і методи її подолання. Київ : Слово, 2018. 343 с.
5. Коломієць Ю. В., Апухтіна В. В. До проблеми механізмів алалії. *Науковий часопис. Корекційна педагогіка*. 2019. № 3. С. 120–123.
6. Левіна Р. Досвід вивчення немовних дітей. Алалія (ранній вік). 2 вид. Київ : Прагма, 1996. 121 с.
7. Логопедія. Підручник / за ред. М. К. Шеремет. Київ : Слово, 2015. 376 с.
8. Рібцун Ю. В. Розмежування алалій та інших мовленнєвих і немовленнєвих вад. *Народна освіта*. 2012. Вип. № 3 (18). С. 110–122.
9. Соботович Е. Ф. Вибрані праці з логопедії. Київ: Видавництво Д. Бураго, 2015. 370 с.
10. Тарасюк А. І. Особливості мовленнєвого розвитку дітей із сенсорною алалією. *Збірник наукових праць «Актуальні питання корекційної та інклюзивної освіти»* / за заг. ред. Ю. Д. Бойчука. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2020. С. 324–329.
11. Трофименко Л. І. Шляхи подолання загального недорозвинення мовлення у дітей дошкільного віку: монографія. Кіровоград : Імекс. 2014. 310 с.